

לא להתנתק מהציונות הדתית

אתגרי השעה והדור עצומים, והמערכה על לב האומה וארצה בעיצומה. ברם, גודל האתגרים ועוצמת המעורבות הציבורית שלנו בהם, עלולים להביא לחוסר מודעות ביחס לאתגרים המתחדשים **בתוך** הציונות הדתית. תהליך ההתנתקות בין חלקי הציבור הציוני דתי נמצא בעיצומו, המערכה המדינית מרחיבה את גבולות הנתק הפנים-ציוני דתי מהשדה החינוכי לתחומים נוספים - נתק אשר כולם יפסידו ממנו, הציונות הדתית יחד עם ישראל כולו, אשר יחסר לו קול ציוני דתי מרומם ומאחד.

קריאתנו "לא להתנתק מהציונות הדתית", מופנית אפוא לשתי חזיתות: הראשונה היא המישור הקהילתי של הציונות הדתית לזרמיה, והשנייה היא המישור החינוכי-רוחני.

א. בינינו לבין הציונות הדתית

ראוי לפתוח בבחינת עומק של היבט מסוים ביחסים שבין הציבור הציוני תורני לבין השמאל החילוני. לפניך תקציר שיחה, שכמותה התקיימו רבות עם נציגי השמאל החילוני.

רעי: אני לא מבין אתכם. אתם קורעים את המדינה ומובילים בלהט למלחמת אחים. הכול בגלל חוסר רצון להכיר בכך שהמדינה החליטה, באופן דמוקרטי, שלמען עתידה יש אנשים שצריכים לעבור דירה.

יהודה: עקירת אנשים וגירושם מביתם, לזה אתה קורא "מעבר דירה"?

רעי: תישמע, אתם לא הראשונים בעולם שעברו דירה. גם אני עברתי דירה עם המשפחה, ומעולם לא טענתי שזה יוצר טראומה לכל החיים.

יהודה: אבל אתה עברת מרצון ומבחירה!

רעי: לא נכון. פרויקט של בניית שכונות חדשות בעיר גרם למעבר אוכלוסיות. השכונה הישנה שלי התדרדרה ונאלצתי לעבור. אני שמח להודיע לך: ילדי לא נזקקו לטיפול נפשי. לא הפגנתי ברחובות ולא הפרתי חוקים. נהייתם ימין אלים, שאינו יודע לכבד את החלטת הרוב וצרכיו. יהודה: ראשית, אותך לא הוציאו בכוח מהדירה. אך נעזוב את הצד האישי. אתם עוקרים אנשים לא רק מבית פרטי. יש כאן עקירה של חלום וחזון, של ייעוד ושליחות, של יישוב הארץ כחלק מהמפעל הציוני.

רעי: "חלום" של "יישוב הארץ" בלב אוכלוסיה ערבית?! כפרובוקציה מכוונת, כדי לגרום לפלסטינים המסכנים, המרוכזים במחנות פליטים בלי תנאים, לעזוב את ביתם! ידעתם מראש שאתם הולכים לשם כמהלך פוליטי. רציתם לקבוע עובדות בלתי הפיכות בדבר כיבוש אזורים צפופי אוכלוסיה ערבית. ידעתם מראש, שיתכן ויום יבוא וממשלה תבין שאסור לכם להיות שם. אל תיתממו ואל תשחקו קוזיק נגזל.

השיחה ממשיכה, ותכניה אינם מחדשים הרבה. הטענות והתשובות מוכרות היטב לכולנו. אך **המפגש הישיר והבלתי אמצעי** מזכיר לך את האמת. היושב מולך באמת מתכוון לכל מילה. מבחינתו, הוא לא משמיץ ולא דמגוג. הוא בחור נחמד המדבר שפה אחרת לחלוטין משפתך.

הוא משוכנע שזו טובת המדינה ושאתה בכוונה רוצה להזיק, עקב תפיסה מעוותת של "קידוש האדמה". הוא בחור ערכי, המחפש את טובת עמו ולא נהנתנות, לפי סולם הערכים שאליו חונך. לשון אחרת, היכולת לעמוד מנגד, עת רוצים לגרש אנשים מביתם, וחוסר היכולת להבין אפילו את כאב התושבים וכוונת זעקתם ומאבקם, נובעים מניתוק עמוק בין הדרכים והלבבות. יוצא אפוא, שלא הרצון לנתק אותנו מחבל עזה גרם לניכור כלפי המתישבים ולנתק מדרכם, אלא להפך. הניתוק הרוחני-חברתי בין הקבוצות, הוא המאפשר באמת ובתמים להתייחס לאנשים ולמשפחות כחפצים שמעבירים אותם דירה. יש כאן ניתוק עמוק, לא רק מההתיישבות, אלא מסולם ערכים שלם, שחלק גדול מהציבור הציוני דתי מאמין בו.

ממילא, גם אם בע"ה התוכניות המדיניות לפתע תיגנזנה, אין בכך שינוי מהותי. במקומן עלולות לבוא תוכניות דומות אחרות. כל זאת עד שלא נזכה להעמיק את שורשי קיומנו בארץ הזאת. להעמיק את החזון המשותף. זה יושג רק על ידי "פנים אל פנים" במובן הרחב ביותר. לאו דווקא על ידי הליכה מבית לבית, אלא על ידי תהליך של שנים שבו נבנה גשר וקשר של אמת בין חלקי האומה ובין האומה לבין ייעודה. אמור אפוא, **שמבצעי "פנים אל פנים" לא נועדו להציל את גוש קטיף וצפון השומרון, אלא להפך. הסכנה לעתיד צפון השומרון ולגוש, מעוררת אותנו לעיקר: לשוב אל לב העם, פנים אל פנים. להעמיק יחדיו את שורשינו בארץ.**

הדברים ידועים, ולא נועדו אלא בכדי להאיר על תהליך המתרחש בתוך הציבור הציוני דתי. בתוכנו פנימה גם נשמעים שני קולות (לפחות...). ניתן לכנותם בכל שם שתרצו, אך הם קיימים ושונים מהותית זה מזה (חרד"ל - מודרן אורתודוקס? ימין מתון וקיצוני? העולם התורני והעולם האקדמי?).

ביטוי מוחשי לעניין ניתן היה לראות עת התקיים ויכוח האם נציגי הציונות הדתית היו צריכים לפרוש מהממשלה, שהחליטה על גירוש יהודים בארצם. היו שטענו שהוויכוח הוא טאקטי בלבד, סביב השאלה כיצד שומרים בצורה היעילה ביותר על כל היקר לנו. עיון קל ברשימות החתומים בעצומות שפורסמו, חשף את האמת. בעצומה אחת השתייכו כל החותמים לאחת הקבוצות הבאות: תושבי גוש קטיף, העולם התורני ותושבי יש"ע. לעומתם, כל חותמי הרשימה המנוגדת השתייכו לאוכלוסייה של תושבי גוש דן רבתי, אנשי אקדמיה וכו'. חלוקה זו חשפה את אשר ידענו - ישנם ציבורים שונים בתוך הציונות הדתית, עם פערים משמעותיים בעולמם הרוחני. אותם ח"כים שדגלו בהישארות בממשלה פעלו (מבחינתם...) בתבונה. הם מכירים היטב את הגישות השונות שבתוך הציבור הציוני דתי, והחליטו לשרת נאמנה קבוצה משמעותית של תומכיהם. אין זה סותר את העובדה שאני חולק עליהם נחרצות בצד הערכי והמעשי (הישארות או פרישה) כאחד; אך זה עוקר את הטענה שהם רק רודפי כיסאות, ומחזיר את הדיון לתכנון הענייניים. יש מחלוקת בתוך הציונות הדתית, ולא ניתן להתעלם ממנה.

מכאן, שבבואנו לצאת "פנים אל פנים" למען הידברות והתחברות, לא יתכן להתעלם מהציבור הקרוב אלינו ביותר בהשקפותיו ובאורך חייו. כיצד ניתן להידבר עם השמאל, תוך התעלמות מאותו ציבור ציוני דתי, שיש בינינו לבינו מחלוקת בנושאים מסוימים? לו היינו עורכים רשימה של כל החשוב לנו, של הערכים והיעדים שהיינו רוצים לחזק במדינה ובחברה, נדמה שפלגי הציונות הדתית היו מסכימים על 90% מהרשימה, מהצורך בחיזוק הזהות היהודית במדינה ועד טיפוח שירות משמעותי בצה"ל. מנאמנות למדינה ועד חיזוק וביסוס ההתיישבות. ההבדלים הרוחניים, ושונות במסקנה הנדרשת עת יש סתירה בין ערכים, תופסים אולי חמישה אחוזים מהעולם הערכי הכולל של זרמי הציונות הדתית.

לאור כל הנ"ל, עולה שאלה פשוטה: כיצד ניתן להתקרב אל העם, לפגוש אותו פנים אל פנים, עת נתנתק מהחצי השני של הציבור הציוני דתי (גם פוליטית)? אם אתם לא נמצא מכנה משותף, אם אתם לא נקיים דיאלוג רוחני תוך דביקות כל אחד בערכיו, כיצד נפנה ברצינות לציבורים השונים מאיתנו ב-60%-70 מסדר יומם? אם מחלוקת סביב חלק מהמושגים התורניים תיצור חוסר יכולת לשתף פעולה בתשעים האחוזים שבהם מסכימים, כיצד ניצור קשר עם ציבורים יותר רחוקים? האם קריעת הציונות הדתית לשני חלקים, תחזק את יכולתנו להרחיב את השותפות עם חלקים מהציבור החילוני? נכון, הוויכוח הוא לעתים נוקב, וטשטשו אינו אמיתי ואינו רצוי. עצומות וכנסים בעד ונגד סירוב פקודה וכדו', חושפים ומעצימים את הפער בין העמדות בתוך הציונות הדתית. אך בל ניתן לפערים הכואבים לסמא את עינינו מלראות עד כמה רב המשותף. בעת שעצם זהותה היהודית של המדינה מוטל בספק, אסור להתבדל ולהסכים לצעוד יחד רק עם מי שחושב כמוני על כל תג ותג של סעיף זה או אחר. רק ציבור גדול, המתאחד סביב מצע ציוני דתי רחב, יכול ליטול חלק מרכזי בבניינה של רוח האומה.

בפועל זה נמנע, בין השאר בגלל פח שאנו מתעקשים בקביעות ליפול לתוכו. בעבר, נוכח טענות שנשמעו מהצד החילוני/שמאלני של המפה, התחמקנו מהתמודדות ערכית ישירה ועמוקה. העדפנו לכנותם רודפי חומרנות, הרוקדים 'מה יפית' בפני אומות העולם. אמנם, יש אנשים נהנתנים אצלם (כידוע, רק אצלנו אין...) אך לא ניתן להדביק תווית זו על כולם. חלק גדול מהשמאל הוא ציבור ערכי, המדבר בשפה אחרת לגמרי משלי. כעת, אנו עושים את אותה הטעות בדיוק ביחס לדעות אחרות **בתוך** הציונות הדתית. במקום להתמודד באומץ ובישרות עם טענותיהם, אנו מדביקים עליהם תוויות של נהנתנים ורוקדי 'מה יפית' בפני הציבור החילוני. אך לא בדרך זו תהיה גאולתנו (תרתי משמע). אמנם, יש לי עמדה שאני משוכנע בצדקתה התורנית והמוסרית, אך הזולת (הציוני דתי) אינו סתם עייף או נהנתן, אלא בעל עמדות משלו, שאתן צריך להתמודד חזיתית, ללא השמצות וטיוח.

בניסיון לרוץ לטווחים ארוכים, ולהיפגש פנים אל פנים לדיון ערכי עם חלקים אחרים בעם, עלינו להתחיל מבית; לפתח דיאלוג והקשבה אמיתית, כלפי ציבורים שונים בתוך הציונות הדתית. עם חלקם היינו יחד בישיבה או בתנועה, ועם רובם המושגים והשפה דומים. נדרש מאתנו מאמץ בכדי לפעול מבלי להדביק תוויות, ומבלי לזהות את כולם כאחרון הנהנתנים. תהליך ההתנתקות החינוכי (בתוך הציונות הדתית) בעיצומו. ניתן יהיה להקהותו רק על ידי שיחות עומק והידברות בין כל הצדדים.

כל הנכתב לעיל נכון גם על הצד השני של המתרס הציוני דתי. עליהם להפסיק לראות בתמונות בודדות של אלימות בין שוטרים למתיישבי גבעה זו או אחרת, כחלום וחזון של אחרון נאמני הארץ. כל מי שמקפיד במצוות אינו אוטומאטית "מתחרד", ורצון לצנזר את החלקים הנמוכים של תת תרבות הרחוב אינו הופך אדם לסגור ומסתגר בצורה פסולה. עליהם להיזהר מהתוויות שפלי התקשורת מדביקים על כולנו, ולגלות את אותה נכונות ואחריות להמשך שיתוף פעולה בתחומי הסכמה רבים וחיוניים של הציונות הדתית. לא יתכן לבוא בשם הליבראליות והפתיחות, ובו זמנית להילחם בקנאות (גם על ידי כלי התקשורת הכלליים שתמיד שמחים לשתף פעולה בתחומים אלו) נגד כל מי שמנסה להעמיק את עולמו התורני בצורה אחרת. המנהיגות לסוגיה נדרשת לאחריות גדולה של חיפוש המשותף וביורר המפריד. אל לנו להמשיך ולפתח בתוך הציונות הדתית את הקרע הפוליטי, החינוכי וכמובן הרוחני, ובו זמנית לטעון שפנינו להתחברות עם ציבורים אחרים.

עם ישראל זקוק לציבור המחבר שמים וארץ, תורה ומדינה, קודש וחול. על כולנו להרגיש אחריות להמשך טיפוחה של בשורה זו, תוך הקשבה וכבוד בין חלקיו השונים של הציבור הצינוני דתי.

ב. התחברות חינוכית

סליחה שאני שואל. אך אם חלילה, תהיה התנתקות - מה נסביר אז לתלמידנו? האם לא צריך להתחיל לחשוב על זה כעת, בשקט, בינינו לבין עצמנו?

השאלה הנ"ל קצת מוזרה. ישנם די קשיים היום, המחייבים **כבר כעת** התמודדות חינוכית ורוחנית מקיפה. ילדינו ותלמידנו חשופים לתמונות ולמלל משמיץ וכוללני כלפי הציבור הדתי, המושמעים תדיר בטלוויזיה וברדיו. הם שומעים אמירות גורפות כלפי המדינה וצבאה מפי המבוגרים שלידם. חלקם שומעים עדות מפי חבר שהיה שותף למאבק אלים על מאחז או בעת הפגנה. האם כל זה לא יוצר כבר כעת קשיים? דיונים בעד ונגד סרבנות, דיונים על אופיו של ראש הממשלה ושל הציבור החילוני בכלל אינם נקלטים אצלם? האם אין בכל אלו משום הצבה של סימני שאלה גדולים על דרכנו הצינונית דתית כבר כעת? האם אין צורך עכשווי בהתמודדות רוחנית וחינוכית מעמיקה, ולא רק בשיחות חיזוק כלליות?

הדבר דומה למשפחה שבה ההורים נמצאים בתהליך מכוער של מחלוקת, המובילה במוצהר לכיוון של גירושין. הילדים בבית חשופים לשפה ולעתיד (וחרדים מפניהם). הם שומעים את האלימות המילולית ואת חוסר האמון כלפי מי שהם חונכו לאהוב. הם חשופים גם לאלימות פיזית בין ההורים. עולמם של הילדים מתערער והולך. לפתע, ברגע האחרון נמנע הגט, ומושגת הפסקת אש רופפת. האם ניתן להתייחס לילדים כאילו כלום לא קרה (הרי בסוף ב"ה לא הייתה התנתקות בין אבא לאמא)? וכי אין בהם משקעים עמוקים וקשים מעצם תקופת סימני השאלה והחרדה? האם עצם הרצון של אבא לזרוק את אמא מהבית לא ערערו את יציבות עולמם? האם השפה והמכות לא פגעו בנפשם? משל כואב זה קרוב למצבנו. ילדינו ותלמידנו שומעים ורואים את השפה ולעתים את המכות (בניסיונות פינוי מאחז) בין הציבורים. אין בהם מבט רחב ומורכב כפי שיש למבוגרים, והם מושפעים מאוד מהמציאות הכואבת העכשווית.

מכאן, שכבר כעת נדרשים אנו לשנס מותניים ולהתמודד חינוכית עם שני נושאים. האחד הוא הרוחני-אמוני, והשני הוא הנפשי-רגשי.

את חיוניות הבריור הרוחני קל להציג על ידי דוגמאות שהגיעו אליי בשבועיים האחרונים. המדובר בדוגמאות קצה, שאינן מייצגות את הכלל, אך בהחלט מעידות על המתרחש בתתי זרמים של קבוצה יותר רחבה של צעירים:

1. יישוב מסוים (שאינו נמצא כעת תחת איום) פנה בבקשה לקיים שיחה עם הורי הנוער. זאת אחרי שמספר נערים הצהירו שהם אינם מתכוונים להתגייס לצבא: "צבא שמגרש יהודים, אנו לא נשרת בו".

2. ראש ישיבה פנה וביקש לקיים שיחה עם הצוות. זאת אחרי ששלושה תלמידים בכיתה י' התיישבו בהפגנתיות בעת תפילה לשלום המדינה. "במדינה כזאת, אין אנו מתפללים לטובת ראשיה".

3. אמא מהצפון פנתה וסיפרה שבנה, הלומד בישיבה תיכונית רגילה, החל בשלושת החודשים האחרונים להיות פעיל ב"כך". הוא כבר נעצר פעמיים, מעורב במעשים מפחידים נגד ערבים ועוד. לדבריו: "רק כך נשמור על ארץ ישראל".

הרשימה עוד ארוכה, ואין ספק שאלו דוגמאות קיצוניות, המעידות על סערה הפוקדת רבים.

במקביל, חיפוש קצר באינטרנט יחשוף עשרות שאלות של צעירים, התמהים, כל אחד בלשונו, על היחס הרצוי כלפי מדינת ישראל היום. למשל:

לכבוד הרב,

התחלתי לפחד שתבצע תכנית ההתנתקות, יהודים יגורשו מבתיים באכזריות ואלימות (דבר שאף האנטישמים בגלות לא הרבו לעשות), יעוקרו קברים, ינופצו בתי כנסת... מעשים שהם בבחינת סטירת לחי לכל המפעל הציוני ותורת ישראל. הגעתי למסקנה שיקשה עלי מאד לשוב ולהזדהות עם הסמלים של המדינה! כיצד אוכל לשיר 'התקווה', להניף את דגל המדינה שמעשיה מנוגדים לכל הערכים והיא פועלת נגד עם ישראל וארץ ישראל?! מה המשותף שישאר ביני לבין המדינה?

אודה לרב על תשובתו, בטרם אצטרף, חלילה, לינטורי קרתא'...

(מתוך אתר "מורשת")

שאלה: אני כל כך עצוב - עומדים למסור את הארץ שלי לזרים, ולהחריב בתים של אחי. אני כל כך כועס - על הממשלה, הצבא, התקשורת, הישראלים שרוצים להרוס ישובים, ועל השכנים שלי שלא באים להפגנות ולא איכפת להם. מה עושים? כל כך הרבה רגשות לא טובים, אבל אם לא אכעס ולא אהיה עצוב זה אומר שבעצם לא אכפת לי. איך אפשר להתייחס למצב הזה בלי לשקוע במרירות?

(מתוך אתר "ישיבה")

יש עוד עשרות שאלות כאלה. ומי יודע עוד כמה צעירים לא טרחו לשאול רב באינטרנט, אך מוטרדים באותם נושאים, במודע או בתת מודע. עלינו להודות **שכבר כעת** המציאות מחייבת בירור רוחני מעמיק.

"במשך שנה וחצי למדתי במכינה על הצבא ועל מדינת ישראל במושגים של 'אתחלתא דגאולה'", אומר תומר, בוגר מכינת עוצם. "פתאום אני נדרש לבצע מעשים הפוכים להשקפה זו. למעשה אני נדרש לבחור בין האדמה לבין העם. בשעות אלו מרחף סימן שאלה מעל האידיאולוגיה שלי. אני מתלבט - האם האידיאולוגיה שלי פשטה את הרגל? מה קרה לתהליך הגאולה? מה קרה לצינונות?... למעשה, כל השקפת עולמי נדרשת לליבון מחדש".

(ראיון עם קצינים וחיילים דתיים בשירות סדיר, נקודה' 278)

במישור הרוחני: צריך להעלות לדיון, לשיחה וללימוד, את יחסנו למדינה ולצבא, את יחסנו לתקופה ולגאולה, את יחסנו לחילוניים ולאנשים החושבים אחרת מאתנו (גם בתוך הציבור הדתי), את יחסנו לקשיים ולמשברים ואת ההשלכות שלהם על עולמנו הרוחני. הציבור הציוני דתי ניצב בשעת מבחן גדולה, והכי רגישים לעניין הם מתבגרים. חשיפתם לתמונות קשות בטלוויזיה, אמירות קשות נגד הציבור הדתי ועוד יוצרות מתחים בעולמם הרוחני. צריך **היום** להעמיק את השורשים, לברר וללמוד יחד כיצד אנו מבינים את המתרחש מצד אחד, ואת תפקידנו בעת הזאת מצד שני.

במישור הרגשי: האירועים הפוקדים אותנו בקצב מסחרר, אינם יוצרים רק שאלות תיאולוגיות מופשטות. הם עלולים ליצור מגוון של תגובות: פחד וחרדה, ייאוש או דיכאון. תחושות ורגשות, שגם כלפיהם שואל הנער: האם הם לגיטימיים או שהם סימן לחולשה וחוסר אמונה? האם מותר לדבר עליהם ולברר אותם, או שמא הם כל כך מפחידים, שיש לגביהם קשר של שתיקה? סח לי מחנך: "אצלנו לא מדברים על נושאים אלו. אנחנו לא בהיסטריה, ולא רוצים לעורר חולשות וחרדות. החבריה יודעים, שאם יהיה למישהו שאלה, הוא יכול לגשת ולשאול. בפועל,

הם לא שואלים, ומכאן שהכול בסדר". תיתכן כמובן פרשנות אחרת למציאות שתיאר המחנך. יתכן והם לא שואלים, כי הם חשו שאסור לשאול על זה. רק אם אנו נפתח את הדיון, ניתן לגיטימציה לתחושות ולשאלות, ניתן יהיה יחד להכיל אותן ולכוון אותן. אין זו כפירה לשאול, ואין זו חולשה לפחד. עלינו ללמוד להכיר את רגשותינו ולא להתכחש להם, ומתוך כך להתמודד ולצמוח. אין הכוונה להפוך את הפחד לאידיאל, או כתירוץ לחולשה. אך רק מי שמתמודד עם קשייו, יכול לצמוח ולפתח עוצמה אמיתית ולא מדומה. עוצמה שתסייע לו להתמודד עם תקופות ארוכות של אי ודאות, עם שאלות ותהיות, ולצאת מהם מחוזק בחוסנו והשקפתו.

ג. עולם מבוגר

כל הנאמר לעיל נכון גם כלפי עולם המבוגרים. החיים במדינה, הפועלת לדעת רבים בניגוד מוחלט לכל מהותה ויעדיה, עלולים ליצור תגובות שונות. יש צורך לקיים עם ציבור המבוגרים, בירור רוחני מקיף בדבר יחסנו לאירועים ותפקידנו בעת הזאת. לא די לקרוא לאנשים לפעול במישור הציבורי, ואין להסתפק בשיחות עידוד ומוטיבציה כלליות. יש צורך לשוב אל בית המדרש, להעמיק ולחדש את שורשי תורתנו. העיקרון פשוט: יש מעין חוק כלים שלובים, בין גודל חזונו של אדם לבין יכולתו לעמוד בקשיים ותחת התקפות על חזונו. ככל שיש לאדם אמונה יותר גדולה בחזונו, כך הוא יוכל להתמודד בצורה טובה עם משברים וקשיים בדרך ליישום החזון. אך אם הקשיים והמתחים גוברים, והאמונה נשאר קטנה, הרי שבסוף היא לא תוכל חלילה לעמוד בעומס. על כן, בעת שגוברים המבחינים והקשיים, יש צורך להעמיק וללמוד את משנת הציונות הדתית, מבוגרים וצעירים יחדיו, תוך נכונות להקשיב לכאבים ולשאלות ומהם לצמוח אל עבר תשובות גדולות יותר.

בשעה שמתגלים פעמי הגאולה וצעדיה, הגלות מתעוררת לעומתם, והיא מתעקשת מבלי לסגת אחור, ואז נאבקים כוחות הגלות והגאולה ומתנגחים זה עם זה. מצד אחד מופיעים אורות גדולים, ומצד שני חשכים ואין נוגה, והנחמות והצרות מתרבות בעולם. והישרים בלבותם מגבירים את שמחת הנחמות, ובזה ממתיקים את כל היגונות והצרות, והגלות הולכת ומתאספת, והגאולה באה וממלאה את מקומה. (הגרי"מ חרל"פ, מעייני הישועה א, ס)

